

SALIH H. ALIĆ

PROBLEM KRATICA U ARAPSKIM RUKOPISIMA

(sa spisikom arapskih kratica iz 16. vijeka)*

Posebnu poteškoću za ispravno čitanje i puno korišćenje arapskog rukopisa predstavljaju razne kratice i brojni znakovi, *sigla* (ar. *ramz*, pl. *rumuz*; *alamah*, pl. *alamat*, ili *istilah*, pl. *istilahat*), kojih ima u svim arapskim rukopisima, kako onim iz starijeg, tako i onim iz novijeg vremena. Kada se zna da sve što je u rukopisu napisano, zabilježeno ili označeno, osim haplografskih, dittografskih i drugih grešaka, ništa nije proizvoljno ili bez svrhe, niti od strane autora, prepisivača ili učenog korisnika, onda je jasno da samo potpuno razumijevanje tog rukopisa kao cjeline, u svim njegovim detaljima, omogućuje potpuno razumijevanje »knjige«, a to znači ne samo teksta nego i predaje tog teksta i sistema, prema kome je rukopis kao cjelina rađen. Svaki rukopis treba shvatiti ne samo kao svjedočanstvo manje ili veće učenosti autora nego i vremena u kome je on živio, kao i jedne posebne civilizacije i kulturne tradicije, koja se sastoji, prije svega, u sistemu pisanog znanja, kritičkoj predaji teksta, naučnom aparatu prepisivača i korisnika, a da i ne govorimo o formi ili o materijalu od koga je rukopis sačinjen.

Kao što arapski rukopis u cjelini, naime, njegov postanak i razvitak, forma i razne specifičnosti, ne samo kao dio paleografije

* Kako je ovaj rad rađen u strogo stručnom okviru i za stručnjake, mali broj stranih tekstova, koji su citirani zbog primjera pojedinih riječi, a ne zbog sadržaja, osim jednog koji je razumljiv iz konteksta, nisu prevedeni, isto kao što nije preveden ni velik broj arapskih kratica navedenih u objavljenom spisku ili inače u tekstu. Za transliteraciju arapskih riječi usvojen je

sistem primijenjen u Enciklopediji Islama, novo izdanje (engleski i francuski), prema kome treba naročito istaći da je: *th* = ث,

dj = ج, *kh* = خ, *dh* = ذ, *š* =

ش, *q* = ق, *k* = ك, *w* = و i *y* =

ی. Ostali su općepoznati.

nego i kodikologije, nije obrađen, tako ni pitanje kratice nije posebno ili nikako obrađivano.¹

Mnoge pojedinosti u tom pogledu, pa tako i kratice, postale bi jasnije kada bi se razvitak i sistem arapskog rukopisa izučavali paralelno sa razvitkom ranije pismenosti u prednjoj Aziji, prije svega grčke ili bizantinske, odnosno kada bi se koristila saznanja iz tog područja, jer u mnogim pojedinostima postoje ne samo sličnosti između arapskog rukopisa, s jedne, i grčkog rukopisa, s druge strane, nego i jasni uticaji tog starijeg sistema na kasniji arapski.² Dovoljno je ukazati na nazive u arapskom kao što su: *qalam* (grčki: *kalamos*), *qirtās* (grčki: *chartas*), *ṭumār* (grčki: *tomarion*), *sidjill* (grčki: *sigillos*), itd., pa da se uvidi ovisnost arapske pismenosti od grčke, a to isto vrijedi i za vanjsku formu i unutarnji sistem arapskog rukopisa.

Ti uticaji mogli su doći direktnim dodirima sa Grcima ili posredno posredstvom koptskog, aramejskog ili sirijskog kulturnog područja, ili, pak, sa kulturnom tradicijom starog Rima u sjevernoj Africi sa kojim su Arapi došli rano u blizak i neposredan dodir. U ranom periodu arapske pismenosti i diplomatike, postojale su dvojezične isprave i dokumenti, kako arapski i grčki, tako i arapski i koptski, prije svega administrativne, državno-pravne ili privatne trgovačke prirode u prelazno doba arapske državne uprave i kancelarije. Taj period bio je od presudnog značaja i za razvitak knjige i sistema pisane riječi kod Arapa. Upravo na ovaj rani period važno je ukazati kao na genezu pitanja arapskog rukopisa, a tako i kratice.

Vidno svjedočanstvo uzajamne povezanosti između grčke kulturne tradicije u pismenosti i rane arapske pismenosti su, svakako, brojne dvojezične isprave na papirusu, a kasnije i na papiru, u kojima je arapski tekst, može se reći, doslovan prevod grčkog teksta. Pored toga, i u brojnim, čisto arapskim ispravama i rukopisima tog ranog perioda dugo vremena su zadržani razni grčki znakovi i, prije

¹ Prilikom jednog sastanka sa A. Grohmannom, poznatim stručnjakom za arapsku papirologiju i paleografiju, u Innsbriku (Austrija) u decembru 1967, upravo kada je vršio posljednju korekturu svoga monumentalnog djela *Arabische Palaeographie* (izdala Austrijska Akademija nauka u Beču), razgovarali smo i o problemima arapskog rukopisa i kratice i tom prilikom prof. Grohmann je spomenuo da je jedan od njegovih studenata u Kairu obrađivao pod njegovim nadzorom arapske kratice iz rukopisa, ali kako mi zabilježke o tome nisu momentano pristupačne, ne sjećam se i ne znam

da li je taj rad objavljen i u kojem časopisu.

² Od brojnih djela, koja su od posebne koristi i za poznavanje arapskog rukopisa navodim slijedeća: A. Dain, *Les manuscrits* (Paris, 1949); W. Schubart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, 2. izdanje, 1921, 3. izdanje (bez naučnog aparata), Heidelberg, 1962; V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, 2. izdanje, 2. svezak: *Die Schrift Unterschriften und Chronologie im Altertum und im byzantinischen Mittelalter* (Leipzig, 1913); W. Wattenbach, *Das Schriftwesen des Mittelalters*, 3. izdanje, 1890, reprint 1958.

svoga, datiranje sa grčkim brojčanim slovima tako da se bez poznavanja grčkog kancelarijskog sistema ne može pristupiti izučavanju tih isprava. Nije riječ ovdje o izuzetnim primjerima, nego o više hiljada isprava čiji je značaj za poznavanje rane arapsko-islamske kulture i društvenih odnosa neprocjenjiv i već duže vremena je predmet ozbiljnih istraživanja.³

Kao i inače u svim ranim grčkim ispravama, tako i u onim dvojezičnim broj kratica u grčkom tekstu je vrlo velik tako da je, prema već uobičajenoj praksi, malo grčkih čiječi koje nisu skraćene, naročito u aleksandrijskim ispravama u Egiptu.⁴ U najranijim dvojezičnim, grčko-arapskim ispravama, kratice u arapskom tekstu su vrlo rijetke, ali postepeno njihov broj je veći, iako nikad nije velik u tolikoj mjeri kao u grčkom tekstu. Razlog je u strukturi arapskog pisma.

Arapsko pismo, kao što je poznato, je čisto konsonantsko, dakle bez vokala i već na taj način sve arapske pisane riječi su znatno skraćene. Za razliku od grčkog i latinskog u kojima su riječi skraćivane, uglavnom, izostavljanjem vokala ili slogova od konsonanata i vokala, u arapskom skraćivanje znači izostavljanje samo konsonanata, a to već znatno otežava čitanje riječi. Zato je broj skraćivanih riječi u arapskom mnogo manji nego li u grčkom ili latinskom, ali i taj mali broj kratica nastao je pod uticajem grčke prakse, a vjerovatno i rimske prakse u sjevernoj Africi.

Kao kod Grka, tako s početka i kod Arapa riječ je o dvije vrste pisma ili upotrebe pisma u različite svrhe, naime o poslovnom pismu za dnevne potrebe, privatnom ili u kancelarijama, i knjižnom pismu, kaligrafiji, u naučne svrhe, prvo u formi kraćih naučnih sastavaka, pa dalje do punog razvitka knjige.⁵

Najstariji dvojezični dokumenat i inače najstarija isprava na papirusu, datirana po hidžri, je potvrda na grčkom i arapskom o preuzimanju stoke za arapsku vojsku datirana na arapskom: »u mjesecu djumādā I, 22 godine po hidžri«, što odgovara »30. Pharmuthi prve indikcije« u grčkom tekstu, a to je 25. april 643. U grčkom tekstu ima priličan broj skraćenih riječi, dok u arapskom tekstu samo u imenu 'Abdallāh riječ Al(l)āh je skraćena, za razliku od iste riječi u *bismillāh* na početku, gdje je tačno napisana kao Allāh.

³ Vidi J. Karabacek, *Das arabische Papier. Eine historisch-antiquarische Untersuchung* (Wien, 1887), str. 4 i d. A. Grohmann, *Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyruskunde* (Praha, 1955), pored mnogih drugih mjesta naročito str. 222; isti, I *Arabische Chronologie*, II *Arabische Papyrus-*

kunde (Handbuch der Orientalistik, 1. Abteilung, Ergänzungsband II, 1. Halbband, Leiden, 1966), naročito str. 16, 52 i d.

⁴ W. Schubart, *Griechische Palaeographie* (München, 1925), str. 96.

⁵ A. Grohmann, *Arabische Papyruskunde* (Leiden, 1966), str. 52 i d.

Interesantan je u tom pogledu i slijedeći primjer. Na reversu jednog zlatnika, koji se čuva u Bardo muzeju u Tunisu, ima ova legenda latiničkim slovima poredanim u krugu: DSETERNSDS-MAGNSO, a u sredini horizontalno: RTERCN. To je novac kovan u Kartagi na početku arapske okupacije. Tekst je, istina, latinski, ali arapsko-islamske inspiracije koji ovako glasi (sa izostavljenim slovima u zagradi): D(eu)s etern(u)s, D(eu)s magn(u)s o(m)n(ium) cre(a)t(o)r pri čemu se slova u horizontalnoj liniji čitaju s desna na lijevo!⁶

Kako se vidi, svaka od gornjih riječi je skraćena na već uobičajen način u latinskim tekstovima i taj i takvi primjeri svakako su mogli navesti Arape i na skraćivanje arapskih riječi, prvo u ispravama na papirusu i papiru, a onda je to prešlo i u rane naučne sastave, a kasnije i u knjige.⁷

Poseban problem je pisana predaja znanja u formi knjiga, odnosno rukopisa, jer autori i prepisivači nisu pisali, odnosno prepisivali knjige bez ikakvih uzora ili pravila koja su u svoje doba važila u učenim krugovima. Naprotiv, postojao je vrlo razrađen sistem pisanja i ediranja knjiga sa na izgled neznatnim, ali, u stvari, vrlo značajnim pravilima i znakovima.⁸ Upravo puno poznavanje i razumijevanje tih pravila i znakova je bitan uslov, pored poznavanja struke, jezika i gramatike, za puno razumijevanje teksta. Još u doba vrlo ranih rukopisa postojala su pravila kako tekst treba stilizirati ili fonmirati, a kod prepisivanja i kasnijeg korišćenja, od strane učenih ljudi, postojala je, često, i kritika teksta i čitav naučni aparat sa posebnim znakovima na marginama, što odgovara scho-

⁶ Ovaj dokumenat nalazi se sada u Nacionalnoj biblioteci, Zbirka papirusa, u Beču, a u nauci je poznat pod siglom PERF (= Papyrus Erzperzog Rainer, Führer durch die Ausstellung, Wien 1894) broj 558. Vidi A. Grohmann, *Aperçu de papyrologie arabe* (Le Caire, 1932), str. 41; isti, *Arabische Chronologie* (Leiden, 1966), str. 14, kao i njegovo djelo: *Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyruskunde* (Praha, 1955), str. 221. Vidi faksimil ovog dokumenta u prirodnoj veličini i boji u: G. E. von Grunebaum, *Der Islam* (in der klassischen Periode), Sonderdruck aus der Propyläen-Weltgeschichte (V, 1963) između str. 64 i 65. Posljednja poznata grčko-arapska bilingva potječe iz godine 996. n. e. Vidi H. Bengtson, *Einführung in die alte Geschichte* (München, 1965), str. 130.

⁷ Vidi o tome H. I. Marrou, *De la connaissance historique*, u engleskom prevodu pod naslovom *The Meaning of History* (Baltimore—Dublin, 1966), str. 122—123. U tekstu legende, kako je citira Marrou, potkrale su se dvije greške; naime, mjesto *eter(nu)s* treba da stoji *etern(u)s*, a riječ *D(eu)s* pred riječi *omnium* je suvišna, jer u legendi nema skraćenice D. S.

⁸ M. Weisweiler (ed.): *Methodik des Diktatkollegs* (Adab al-implā' wa l-istimplā') von 'Abd-al-Karīm ibn Muḥammad' as-Sam'ānī (Leiden 1952). Konkretna uputstva daje Šarafaddīn abū Muḥammad al-Ḥusayn b. 'Alī. ib. M. at-Tībī (14. vijek) u svom djelu *al-Khulāṣa fī ma'rīfat al-hadīth*, rukopis 3 u kodeksu sada u biblioteci Kalifornijskog univerziteta u Los Angelesu, Special Collection, 898—791, naročito fol. 97—99.

lijama i glossama u grčkom koji pruža obilje važnog materijala i interesantnih podataka, kada se shvati cijeli sistem.

U taj niz nužnih preduslova za čitanje rukopisa spada, svakako, i poznavanje kratica, koje su prilično često upotrebljavane, naročito u rukopisima određenih nauka i struka. Očito je da ukoliko te kratice budu pogrešno pročitane, ili ostanu označene kao nejasne riječi, tekst neće biti jasan i, prema tome, ni njegov pravi smisao neće moći biti utvrđen, što može da ima fatalne posljedice za nauku.

Da su i dobri arabisti griješili u čitanju kratica, pokazuju sljedeći primjeri. Ahlwardt u svom velikom katalogu arapskih rukopisa ovako citira početak (*incipit*) ad-Dawānijeva djela: *Risāla fī ithbāt al-wādʿib (al-qadīma)* (Berlin 2328): *Iʿlam anna l-barāhīm al-muʿaddiya ilā hādha l-maṭlab munḥasira fī maṣlakayn: aḥadu-humā yatawaqqaf ʿalā ibtāl ad-dawr wa al-str (sic!) wa l-ākhar laysa kadhālika bal yadullu ʿalā ithbāt al-wādʿib awwalan thumma yatanaqqal minhu ilā butlān ad-dawr wa al-str (sic!).*⁹ Očito je da riječ *al-str*, ma kako ona bila vokalizirana, nema ovdje nikakva smisla. Ista greška u čitanju te iste riječi nalazi se i u citatu iz Mīrzā Ğānove Ḥāšīye na isto djelo (Berlin 2333), gdje također stoji: *ad-dawr wa al-str*,¹⁰ a tako i u drugoj hašiyi na isto djelo od drugog pisca (Berlin 2334).¹¹ Riječ *al-str*, u svim ovim slučajevima, je pogrešno pročitana kratica: *al-ts* (التس), a koju treba čitati

at-tasalsul, kao što, uostalom, stoji u drugom rukopisu istog ad-Dawānijeva djela, gdje je ta riječ jasno napisana kao *at-tasalsul*.¹² Ovako pročitano imamo dva dobro poznata termina (*ad-dawr wa t-tasalsul*) iz islamske teologije i filozofije, koji označavaju *circulus vitiosus* i beskonačan lanac uzroka.¹³

R. Sellheim u svom inače odličnom izdanju al-Marzubānijeva djela *al-Muqtabas/Nur al-qabas*¹⁴ našao je na marginama tog starog prepisa mnoge riječi sa oznakom *kh* (خ), koju kraticu je on pročitao kao *khaṭaʿ* i na temelju toga zaključio da je prepisivač bio vrlo učen, jer je tekst ispravljao i na marginama navodio autorove riječi, koje je označio kao pogrešne (*khaṭaʿ*!!!). Iz ovog proizlazi da je prepisivač bio ne samo kritičar teksta nego u izvjesnoj mjeri i prerađivač istog, jer je on autorov tekst mijenjao i unosio svoje,

⁹ Ahlwardt, *Verzeichniss der arabischen Handschriften*, II, str. 537a. Djela u tom katalogu obično se navode kao gore Berlin 2328, Berlin 2333 itd. Sada su, međutim, rukopisi pruske biblioteke u Berlinu smješteni djelimično u Marburgu, djelomično u Tübingenu, a ostatak u istočnom dijelu Berlina.

¹⁰ Ahlwardt, *Verz.* II, 538a.

¹¹ Ahlwardt, *Verz.* II, 538b.

¹² Rukopis sada u Los Angelesu, UCLA, Sp. Coll. 898-58-954.

¹³ H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Ithaca, N. Y., 1961), s. v. *ad-dawr*, str. 299.

¹⁴ Al-Marzubāni (abū ʿubaidal-lāh), *Die Gelehrtenbiographien im der Rezension des Ḥāfiẓ al-Yağmūrī*. Izdao R. Sellheim. Prvi dio: *Text* (Wiesbaden, 1964).

navodno, ispravne riječi mjesto autorovih.¹⁵ To je zaista vrlo smion i, moglo bi se reći, fatalan zaključak prema kome ne znamo kako ocijeniti autorov original u prepisima, ako se prepisivaču prizna ovakva uloga mjesto vjernosti prepisa i običnih grešaka kojima svi prepisivači, manje ili više, podliježu. U stvari, oznaka *kh* je kratica ne za *khata'* nego za *nuskha*, drugu verziju ili kopiju istog djela, a to znači da sve one riječi na margini, označene sa *kh*, ne moraju biti pogrešne, nego su one varijante koje se nalaze u drugim kopijama istog djela. Zadatak je tekstualne kritike da utvrdi, kod poimanjanja autografa, koja od tih varijanata je najbliža autoru, pa makar on i griješio. Prema tome, taj prepis, koji je Sellheim izdao, nije bio i nije uvijek ostao unikat, nego, naprotiv, pokazuje da je bilo, bar ranije, i drugih prepisa ili kopija i da ih je prepisivač ili neki učen čitalac kolacionirao i ustanovljene razlike označio na marginama. Da *kh* stoji za *nuskha* u rukopisima, ukazao je, uostalom, još Wright u svojoj poznatoj gramatici arapskog jezika.¹⁶

Zato nije nikakva rijetkost da se i u »kritičkim« izdanjima arapskih tekstova nailazi na pogrešno pročitane riječi ili na praznine i upitnike sa oznakom u fusnoti: »nejasna riječ«.¹⁷

Zato upravo začuđuje da se pitanju arapskih kratica nije posvećivala gotovo nikakva pažnja. Potrebno je mnogo truda i stručnog znanja da se, bar djelomično, učini za arapski rukopis što je već davno i savršeno urađeno za grčke i latinske rukopise starog i srednjeg vijeka.¹⁸

¹⁵ R. Sellheim u uvodu gornjeg izdanja, *Die Gelehrtenbiographien*, »Einleitung«, str. 12 i sl. Istini za volju moram ovdje napomenuti da je prof. Sellheim, prilikom našeg razgovora o ovim pojedinostima, još 1967. godine, rekao da će sve ovo biti naknadno objašnjeno u komentaru, odnosno naučnom aparatu uz ovo djelo, koji on priprema u posebnom drugom dijelu.

¹⁶ W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*, 3 izd., sv. I (Cambridge, 1898, reprint 1955), str. 26. U prvom poglavlju o arapskoj ortografiji ima više važnih primjedbi o starim arapskim rukopisima.

¹⁷ N. Rescher, *Galen and the Syllogism ... including an Arabic Text edition and annotated translation of Ibn al-Šalāh's Treatise »On the Fourth figure of the categorical syllogism«* (University of Pittsburgh Press, 1966). U bilješkama uz izdati tekst Rescher na nekoliko mjesta, npr. str. 80, ukazuje na »illegible word of 3—4 letters« (nečitka riječ

od 3—4 slova), a kako se upravo u djelima ove vrste kratice vrlo često upotrebljavaju, vjerovatno je i tu riječ o nepročitanim kraticama. Tekst je inače na više mjesta nejasan ili čak i nezamisliv s gramatičkog gledišta pa je vjerovatno riječ o krivo pročitanom tekstu i zato je upravo šteta što nisu dati faksimili arapskog teksta, bar onih mjesta koja su nejasna ili nesigurna u čitanju radi provjeravanja.

¹⁸ L. Traube, *Nomina Sacra. Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung* (Leipzig, 1907); isti, »Lehre und Geschichte der Abkürzungen«, u zborniku njegovih radova: *Zur Paläographie und Handschriftenkunde*, izdao P. Lehmann (München, 1909), str. 131—156. A. Cappelli, *Dizionario di abbreviature latine e italiane*, 5. izdanje (Milano 1954). Thompson, *Introduction to Greek and Latin Palaeography* (Oxford, 1912), str. 75—92. W. Schubart, *Griechische Palaeographie* (München, 1925), str. 174—176. V.

Treba, međutim, praviti razliku između raznih vrsta kratice, jer pojedine kratice, ma koliko bile brojne, ne predstavljaju problem, jer su općepoznate. Takve su, npr., kratice: *šl'm*, *rđh*, *rh*, *'lkh*, koje su od davnina uobičajene i inače obrađene u gramatikama arapskog jezika u poglavljima o ortografiji.¹⁹

Nešto teže, ali dosta raširene i poznate, su kratice za arapske mjesece koje upotrebljavaju ne samo Arapi, Turci i Perzijanci nego i drugi narodi koji su se služili njihovim jezicima, naročito u sudskim i finansijskim ispravama.²⁰

Pojedine kratice koje su upotrebljavane u starim rukopisima mogu se naći i u štampanim ranim izdanjima tih djela. Dobar pregled takvih kratice, ali ne uvijek tačan, dao je Hiḫni Nāšif u svom interesantnom djelu o razvitku arapskog pisma i pismenosti.²¹ Za najraniji period, prije uvođenja papira, dakle u doba kada je pisani materijal bio papirus i pergament, obradio je primjere upotrebljivanih i evidentiranih kratice, bez nekog sistema i ne baš iscrpno, A. Grohmann u svojim brojnim značajnim djelima iz arapske papirologije.²²

Ovdje, prije svega, dolaze u obzir arapski rukopisi, od vremena kada papir, može se reći, potpuno preuzima mjesto papirusa, a to je 10. vijek, kada je potražnja za prepisivanjem knjiga uzela velike razmjere i u kojima kratice ili znakovi u tekstu, počevši od zbirki *hadisa* i drugih nauka, postaju sve više uobičajene. Tada se javljaju i uputstva kako i kada se kratice mogu upotrebljavati, mada samo u ograničenom okviru.²³ Većina kratice upotrebljavane su čisto proizvoljno iz praktičnih razloga, naime da se uštedi na prostoru i vremenu, navodeći jedno ili dva najkarakterističnija slova dobro poznatih i često ponavljanih riječi, odnosno termina. Iz tih prvih početaka razvila se tokom vremena izvjesna šira praksa, a onda i neka sistematizacija kratice, naročito kada se profesionalna prepisivačka djelatnost bila potpuno razvila i umnožavanje pisanih knjiga postalo kulturna potreba vremena.

Važno je napomenuti da se i kod Arapa sistem kratice može podijeliti u dvije grupe, kao i sistem kratice u grčkim i latinskim rukopisima, što sigurno nije slučajna podudarnost nego više pre-

Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, II, str. 325 i dalje.

¹⁹ Te kratice objašnjavaju i Wright i Brockelmann u poglavljima o ortografiji u svojim gramatikama.

²⁰ Vidi pregled tih kratice za mjesece kod Hiḫni Nāšif, *Tāriḫ al-adab aw ḫayāt al-luḫa al-'arabiyya*² (Kairo, 1958), str. 117. Također: F. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*

(Wien, 1922), str. 31 i sl. Treba, međutim, primijetiti da, dok je kod Kraelitz (kratice š za *ša'bān*, a n za *ramaḫān*, Hiḫni Nāšif ima n za *ša'bān*, a ḫ za *ramaḫān*!

²¹ Hiḫni Nasif, *n. dj.*, str. 116 i d.

²² A. Grohmann, *Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyruskunde*, str. 100 i d., *isti*, *Arabische Papyruskunde*, str. 96.

²³ At-Tībī, *Al-Kḫulāṣa*, rukopis, JCLA, Sp. Coll., 898—791, f. 97 i d.

uzimanje načina skraćivanja od Grka ili Bizantinaca, što dokazuje međusobne kulturne dodire.

Naime, jednu grupu sačinjavaju kratice, koje nastaju odbacivanjem slova jedne riječi s početka, a kod Arapa i s kraja ili sa oba kraja i zadržavanjem prvog, posljednjeg ili srednjeg slova ili dva slova (*suspensio*), a drugu grupu sačinjavaju kratice koje nastaju izbacivanjem srednjih slova i spajanjem prvog i posljednjeg slova (*contractio*), mada ima i drugih oblika, ali oni su više iznimka. Kao u grčkim i latinskim rukopisima, tako i u arapskim rukopisima, naročito onim koji su pažljivo rađeni u skladu sa profesionalnim zahtjevima, iznad kratica povučena je vodoravna linija kao znak skraćene riječi, ali to nije baš redovit slučaj, što može da oteža raspoznavanje kratica.²⁴

Daljnji problem koji treba imati u vidu kod obrade kratica je pitanje da li ih je upotrijebio sam autor djela, ili, pak, kasniji prepisivač. Za autore je od davnina važno pravilo, ovako formulisano od strane at-Ṭībija: »... *wa la yaṣṭaliḥu ma'a nafsihī bi ramzin lā ya'rifuhu n-nās illā an yubayyima muradahu fī awwal al-kitāb li-ya'rifahu man yaqifu 'alayhi*«. ²⁵ Autori su se stvarno služili tim pravilom i izbjegavali upotrebu bilo kakvih kratica kako bi tekst bio potpuno i sigurno jasan, ali s vremenom oni su se obilno koristili kriticama u svim vrstama djela i nauka, koje su redovito objašnjene u uvodima njihovih djela. Takve kratice mogu da se odnose na često ponavljane termine, imena autora ili naslove citiranih djela. Npr., al-Fīrūzābādī, u svom poznatom *Qāmūsu*, upotrijebio je pet, odnosno šest kratica, koje je ovako objasnio u svom uvodu: »*Wa muktafiyan bi-kitābat ('ayn), d, h (tā' marbūṭa), dj, m 'an qawlī: mawḍī' wa balad wa qaryah wa 'l-djam' wa ma'rūf...*«, i koje su nalaze i u štampanim izdanjima toga rječnika. Te kratice su objašnjene u ovim stihovima:

Wa mā fīhi min ramzin fa-khamsatun
fa-mīmūn li-ma'rūfin wa 'aynun li-mawḍīfī.
Wa djīmūn li-djam'in thumma hā'un li-qaryatin
wa li l-baladi d-dālu 'latī uhmilat fa'ī.

U stvari, tim se ima dodati još jedna dupla kratica, naime ḡḡ za *djam' al-djam'* dupli plural, što se vidi iz ova dva stiha o istim kriticama:

wa ma djā'a fi l-qāmūsi ramzan fa-sittatun,
li-mawḍī'ihim 'aynun wa-ma'rūfin al-mīmū
Wa djadjun li-djam' il-djam'ī dālun li-baldatin
Wa qaryatuhum hā'un wa ḡam'un lahu l-ḡīmū.²⁶

²⁴ Sir E. M. Thompson, *An Introduction to Greek and Latin Palaeography* (Oxford, 1912), chapter VII, str. 75—92. Gardthausen, *n. m.*; ukraćko o kriticama kod Arapa: Wright, *n. dj.*, str. 25—26. W. Schu-

bart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, str. 71 i d.

²⁵ At-Ṭībī, *n. dj.*, f. 97a—b.

²⁶ Al-Fīrūzābādī, *Al-Qāmūs* (Istanbul, 1268. H.), sv. I, str. 16 i d.

Dobar primjer za upotrebu kratice za naslove djela je u djelu *Risāla fī alfāz al-kufr* od Muḥammad b. Ismā'īl b. Maḥmūd b. Muḥammad *Badr ar-Rašida*,²⁷ gdje je upotrijebljeno 14 kratice. Drugi dobro poznat primjer je upotreba *kh* za ime al-Bukhāri, *m* za Muslim, a *q* za *muttafaqun 'alayh*, kao oznaka za hadise koji se nalaze u jednoj, drugoj ili obje zbirke hadisa od Buharija i Muslima.²⁸

II

Sve ovakve kratice, o kojima je ranije govoreno, ne predstavljaju nikakav problem u čitanju bilo rukopisa ili štampanih izdanja tih djela, jer ih je autor u uvodu objasnio, osim ako su primjerci defektni, bez objašnjenja na početku, ali upravo u tom slučaju te kratice mogu poslužiti kao odlično pomagalo za identifikaciju defektnih ili nepotpunih rukopisa ako su te kratice i poznate korisniku. Zato je na njih redovito ukazivao Ḥ. Khalīfa u svom *Kašf al-ẓunūnu*.²⁹

Stvaran i ozbiljan problem u čitanju arapskih rukopisa predstavljaju kratice kojih nije bilo u originalu, a koje su upotrebljavali samo prepisivači ranijih djela ili učeni vlasnici rukopisa. I jedni i drugi su se obilno koristili kriticama bilo u samom tekstu ili na marginama u naučnom aparatu, a da one nisu nigdje objašnjene.

Tokom mog dugogodišnjeg rada na arapskim rukopisima, sakupio sam velik broj ovakvih kratica, sa citatima iz teksta i oznakom izvora, što će biti objavljeno drugom prilikom. Ovdje se sada objavljuje spisak najčešćih kratica, koji je nađen u jednom rukopisu djela *al-Wiqāya* iz 16. vijeka, a koji sadrži 27 kratica.³⁰

Taj popis kratice, pod naslovom: *Iṣṭilāḥāt-i ehl-i ma'qūl*, nađen na posebnom listu na kraju rukopisa, predstavlja jedinstven dokument te vrste. Ovdje se te kratice navode istim redom, kao što su navedene i u originalu.

²⁷ Rukopis datiran u trećoj dekadi mjeseca Dhu l-ḥiġġa 891. H (kraj decembra 1486), UCLA, Sp. Coll., 898—156, f. 25.

²⁸ 'Abdal'azīz Ibn Malak, *Mabāriq al-azhār*, komentar na *Mašariq al-anwār* od aš-Šaghānī, rukopis, UCLA, Sp. Coll., 898-24-674.

²⁹ Hāġī Khalīfa (Kātib Ćelebi), *Kašf al-Zunūn an asamī al-kutub wa al-funūn* (Istanbul, 1941). Vidi, npr., sv. I, st. 353 kod opisa djela *At-Taġnīs wa l-mazīd*... ili sv. II, st. 1998, pod *Wāqī'āt al-Ḥusāmī*, itd. Takvih primjera ima dosta.

³⁰ Puni naslov djela je *Wiqāyat ar-rivāya fī masā'il al-ḥidāya* od Burhānuddin Šadr aš-šarī'a al-awwal; rukopis je datiran 10. ramadžan 983, a prepisivač je 'Oḥmān b. Ḥamza b. Muḥammed al-Madamī, kada je bio muderris na Kipru. Spisak tih kratice nalazi se na f. 211b na jednom listu iza teksta gornjeg djela, a potječe, vjerovatno, od prepisivača djela, mada nije sigurno, jer je pismo različito od pisma u tekstu djela, ali je tinta iste boje. Rukopis se nalazi u zbirci Special Collection, UCLA, 898-23-759.

ظ	Z = zāhir
ظه	ẓh (tā' marbūṭa) = zāhira (fem. ili pl.)
ك	k = kadhālik
بك	bk = bi-dhālik
ح	ḥ = ḥīna'idhin
حين	hīn = ? (objašnjeno kao <i>hāhunā!</i> , što je sigurno greška!) treba kao i prethodna: <i>ḥīna'idhin</i>
مع	m' = marfū'
ص	ḍ = ḍarūrah
م	mm = mamnū'
ضع	ḍ' = maudū'
لانم	lā nm = lā nusallim
نم	nm = nusallim
فم	fm = fa-musallam
بط	bṭ = bāṭil
بطة	bṭh = 'bāṭila (krajnje tā' marbūṭa za fem. ili pl.)
اح	'ḥ = aḥaduhumā
لايخ	lā ykh = lā yakhlū
مط	mṭ = maṭlūb
هف	hf = hādhā khulf
مḥ	mḥ = muḥāl
م	m = muṭlaq
عنا	't = 'arafta
مق	mḡ = maḡṣūd
مض	mṣ = muṣannif
تص	ts = tasalsul
حص	hṣ = hāṣil
آ	āh = ilā ākhirihī

Već iz ove liste, iz ranijih vremena, vidi se da su kratice i ranije predstavljale problem i da se osjećala potreba da jednim pregledom budu obuhvaćene i objašnjene za lakše i sigurnije čitanje

rukopisa, odnosno knjiga iz ranijeg vremena. Ova lista, jedina do sada poznata, svakako je vrlo značajna, jer je rađena u okviru same tradicije, iz ambijenta u kome su se rukopisi radili, čitali i koristili i upravo zbog toga je ona autentično objašnjenje prepisivačevih kratica.

Oblici u kome su ove kratice navedene nisu jedini, nego postoje varijacije i kombinacije, bilo zbog prefiksa ili sufiksa, ili određenog člana, koje mogu još više da komplikuju problem njihovog raspoznavanja i ispravnog čitanja. Tako čestica *fa* može da se veže za mnoge od ovih kratica, kao, npr., već navedeni oblik *fa-m* (= *fa-musallam*) ili, isto tako, i *fa-h* (= *fa-ḥinaidhin*), *fa-z* (= *fa-zāhir*), *fa-zh* (= *fa-zāhiratun*), ili da se dodavanjem *h* pravi ili pokaže ženski rod ili množina, mjesto muškog roda, odnosno jednine.

Postoji i verbalni oblik *yatasalsal* koji se u skraćenoj formi javlja kao *yts*, dakle samo prva tri konsonanta, a toj kratici može da se doda i prefiks *fa*, što onda nije lako raspoznati o čemu je riječ. Isto tako, može se naći i na oblik *mḡh*, a to je kratica za *maqṣūdūhū*. Za kraticu *lā ykh* Ḥifnī Nāṣif navodi da stoji za *lā yakhrudj*, ali za takvo čitanje nema potvrde u brojnim primjerima iz tekstova u kojima je ona upotrijebljena i iz konteksta više odgovara *lā yakhlū*. Ili ima primjera gdje kratica *mḡ* nije za riječ *maqṣud*, nego za *muqaddīma*, a javlja se i oblik *mḡh* (sa *tā' marbūta* na kraju) također za riječ *muqaddīma*. Pojedini ovi oblici, kao, npr., *fa-h* mogu se naći ne samo u rukopisima nego čak i u štampanim djelima, izdatim tačno prema rukopisu, naročito u istanbulskim izdanjima 19. vijeka. Ostaje kao problem, koji treba objasniti, pitanje odnosa prepisivačevih kopija prema izvorniku, odnosno originalu bez obzira na to da li se radi o prepisu ili autografu, ili da li su se iste kratice nalazile i u izvorniku. Profesionalni prepisivači su vrlo vjerno i pažljivo vršili svoj posao pri prepisivanju knjiga, pa su, kod izvjesnih nejasnoća, praznina ili nepravilnosti, ukazivali na takva mjesta sa oznakom *kadhā fi l-aṣl*, što odgovara latinskom *sic!* Ali zna se, također, da u originalima nije bilo kratica, a nalaze se u kasnijim prepisima, pa je sigurno da su ih prepisivači upotrebljavali ili uvodili na svoju ruku. Pojedini učeni ljudi prepisivali su djela ili bilježili predavanja svojih učitelja ili ranijih pisaca za vlastitu upotrebu, pa su tako mogli upotrebljavati kratice po svojoj volji, jer je to njima bilo poznato, ali ne uvijek i kasnijim korisnicima takvih rukopisa. Ali i u takvim slučajevima vladala je sve više ustaljena praksa koja je vremenom zavladała. U mnogim slučajevima, ni najbolje poznavanje jezika ne može pomoći, ukoliko se ne poznaju sistem i principi umnožavanja knjiga, pisana predaja znanja, utvrđena ili uobičajena pravila te predaje, kao i metodi rada prepisivača. Više puta samo kontekst omogućuje odgonetanje pojedinih kratica i za čitave konstrukcije, kao, npr., upotrebe slova

dj, s, m za: *djawābu su'ālin muqaddarin* (prema rukopisu u mom posjedu). U pojedinim rukopisima ima kratica neobično mnogo, pet, deset ili više na jednoj strani, i to raznih vrsta.

Važno je primijetiti da kratice nisu jednako upotrebljavane u djelima svih nauka i struka, nego su bile, manje-više, ograničene na posebnu vrstu disciplina. Navedene kratice najčešće su korištene u djelima iz logike, filozofije, dogmatike (*'aqā'id*), teologije (*Kalām*), itd., a u nekima njih uopšte nema, jer se nisu smjele upotrebljavati, a to su, prije svega, vjersko-pravna djela, zbirke hadisa, tekst *Qur'āna*, poezija, rječnici i rukopisi u kojima su filološki obrađeni pojedini problemi. Ova diferencijacija o ograničenoj upotrebi kratice prema pojedinim strukama omogućuje pravilan pristup tekstovima iz raznih struka, naime saznanjem što se u pojedinim djelima mogu očekivati kratice, a u drugima ne mogu, pa je kod nejasnoća u tekstu potrebno primijeniti posebnu kritiku teksta i tako doći do plauzibilnog rješenja.

Za pravna djela, u koje izvorno na prvom mjestu spadaju *Qur'ān* i *ḥadīth*, kao i tumačenja istih, zabrana ili izbjegavanje kratice očito je zbog toga da se spriječi ili izbjegne iskrivljeno ili nesigurno čitanje i interpretiranje pravnog teksta ili pojedinih riječi, a u islamu je primjena vjersko-pravnih normi na sve aspekte života, bar u ranija vremena, bila dosta univerzalna. Upozorenja protiv upotrebe kratice u *Qur'ānu* i *ḥadīthu*, kao izvorima prava, a onda i u pravnim djelima, mogu se naći u brojnim izvorima, a kao primjer može da posluži navedeni citat iz at-Ṭibijevog djela *al-Khulāṣa* (vidi bilj. 25).

To, svakako, podsjeća na naredbu cara Justinijana prilikom njegove kodifikacije rimskog prava (*codex juris civilis*), da se u tekstu ne smiju upotrebljavati nikakve šifre niti kratice, a da brojevi knjiga ili poglavlja moraju biti ispisani slovima, odnosno riječima, a ne ciframa.³¹ Ovo pravilo, može se reći, bilo je u praksi i kod Arapa, mada ne tako striktno kao u kodeksu rimskog prava.

Za poeziju i filološke nauke to je također shvatljivo, jer bi skraćivanje riječi dovelo do nejasnoća upravo kada su potrebni preciznost i sigurnost u čitanju, bilo zbog rime, metra ili tačnog smisla pojedinih riječi. Ali i u djelima ove vrste mogu se naći kratice, istina ne u osnovnom tekstu, nego u naučnom aparatu uz tekst ili u tekstu, odnosno na marginama. Pri tome je riječ ili o općepoznatim znakovima i kriticama uobičajenim u struci, kao, npr., kratice u zbirkama hadisa za *ḥaddathanā*, *akhbaranā*, *anba'anā*, ili slično, ili, pak, o kriticama koje su recenzenti ili prepisivači djela objasnili na početku ili na kraju, naročito u slučaju kolacioniranja.

³¹ *Codex Justinianus*, 1, 17, 1 § 13 (ed. Krüger, str. 108—109): »iubemus non per siglorum captiones et compendiosa aenigmata — codicis textum conscribi«. Vidi o tome Gardthausen, *Griechische Pa-*

laeographie, III, str. 319 i d. Također: H. F. Jolowicz, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, 2. izdanje, reprint sa ispravcima (Cambridge, 1965), str. 491.

U ovom kratkom radu o upotrebi kratica uzet je u obzir samo arapski rukopis, a ne i perzijski i turski rukopisi, odnosno rukopisi na perzijskom ili turskom jeziku, što je predmet posebne studije. Otvoreno je pitanje da li je u tim rukopisima bilo uopšte uobičajeno skraćivanje čisto turskih, odnosno perzijskih riječi, kao što je to bilo u praksi kod Arapa. Iz ograničenog uvida u te rukopise općenito se može reći da su i u turskim i perzijskim rukopisima skraćivane također arapske riječi, uglavnom iste one kao i u arapskim rukopisima, jer su u djelima istih struka i na tim jezicima bili usvojeni isti uobičajeni termini ili modusi izražavanja, kao i u arapskim djelima.

Pitanje znakova (šifri) i kratica u diplomatskim ispravama kod Arapa, Perzijanaca i Turaka također je van okvira ovog rada i to zbog toga što je to ili već obrađeno ili bi trebalo obraditi u posebnim djelima. Međutim, može se primijetiti da se, npr., i u osmanskoj diplomaciji ili državnim spisima, kao što su *defteri*, nailazi na primjere skraćivanja, ali opet čisto arapskih riječi. Tako B. Mc Gowan, u svojoj iscrpnoj analizi deftera za sandžake Smederevo, Srem, Segedin i Djula ukazuje na dosta čestu upotrebu slova *m* i *dj* uz mnoga imena u tom defteru, a predstavljaju kratice za tur. *mücerret* (ar. *mudjarrad*) i tur. *müzevvec* (ar. *muzawwadj*). Za potvrdu simboličke upotrebe tih slova u tom smislu on ukazuje na zbir označenih klasifikacija lica i domaćinstava kod pojedinih mjesta i na Zakon za Silistru u djelu O. L. Barkana: *XV ve XVI asırlarda Osmanlı İmperatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları* (Istanbul, 1943, str. 10).³² Isto tako, H. Šabanović u svojoj iscrpnoj studiji o karakteristikama i značaju turskih katastarskih knjiga (*deftera*), u uvodu *Krajišta Isa-bega Ishakovića* navodi na kraju podatak da su u tom defteru upotrijebljene dvije kratice, naime *m* za *tamam* i *ʿ* za *ʿan*, dok je u jednom slučaju, kod naknadno upisanog timara, kako on kaže, »stavljeno (sic!) je ispred imena kratica ح koju nisam mogao sa sigurnošću razriješiti i ne znam šta označuje«. U turskom tekstu on je tu kraticu tako i ostavio, dok se u prevodu ipak odlučio da je pročitao kao »H[adži]«, što je zaista nesigurno, jer nije uobičajeno skraćivati titule, koje su dio identiteta.³³ U svakom slučaju i tu je riječ o skraćenim arapskim riječima.

³² Vidi: B. Mc Gowan, »Food supply and taxation on the Middle Danube (1568—1579)«, u *Archivum Ottomanicum* I (1969), str. 159, bilj. 33.

³³ H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine. Uvod; turski tekst, prevod i komentari (Sarajevo, 1964), »Uvod«, str. LIII, turski

tekst, str. 90 (pod br. 180^a), prevod, str. 81 (pod istim brojem).

Napomena: Osnovni materijal ili fragmentarna građa u vrlo širokom okviru prikupljena je za ovaj rad postepeno prilikom dugogodišnjeg rada na obradi zbirke orijentalnih rukopisa koja se nalazi na Kalifornijskom univerzitetu u Los Ange-

S u m m a r y

PROBLEM OF ABBREVIATIONS IN ARABIC MANUSCRIPTS

Various abbreviations and numerous signs, which can be found in all Arabic manuscripts present a special difficulty for the correct reading and full utilisation of an Arabic manuscript. The present author wants to emphasize that the problem of those abbreviations has not so far been given special attention. Then the similarity between the Greek cultural tradition in writing, in which abbreviations are also found, and the early Arabic papers has been surveyed.

Knowledge of the frequently used abbreviations, especially in the manuscripts of certain sciences and professions is a necessary prerequisite for the reading of the manuscripts. It is obvious, that in case that those abbreviations are misread or remain marked as unclear, the text itself will not be clear. The present author also points out that some recognized scholars in Arabic have misread those abbreviations, and offers a number of examples. Those very mistakes make one wonder why hardly any attention has so far been paid to the problem of those abbreviations in Arabic.

Finally, certain kinds of abbreviations in Arabic manuscripts have been given. A list of the most frequent abbreviations, which was found in a manuscript of the work by al-Wikaya from the 16th century, in which there were 27 abbreviations, has been given.

lesu (UCLA). Radj je obuhvatao identifikaciju i naučni opis rukopisa sa bibliografske i kodikološke strane na posebno štampanim formularima izrađenim u tu svrhu. Cijeli projekat bio je pod upravom dra Andreasa Tietzea, profesora turskog jezika i osmanske književnosti na istom univerzitetu, sada direktora Orijentalnog instituta i profesora Univerziteta u Beču. Za razumijevanje signatura koje su navedene uz citirane rukopise treba napomenuti da je prvi broj (898) oznaka cijele zbirke, drugi broj, iza povlake je broj kutije u kojoj se nalazi rukopis, a treći broj, također iza povlake, je stari broj na dotičnom rukopisu. Kod nekih signatura ovdje citiranih rukopisa iz tehničkih razloga nije mnogao biti naveden i broj kutije, ali kako je s formulara istovremeno rađena i kar-

toteka za biblioteku, sa svim osnovnim podacima, nije nikakav problem pronaći djelo. Za ovu zbirku od oko 5 hiljada kodeksa ili otprilike 11 hiljada djela može se sa sigurnošću reći da spada u vrlo značajne zbirke, naročito za period Osmanskog Carstva u njegovim najširim granicama, ali i van toga i vremenski i prostorno, sa najvećim brojem arapskih, ali i dobrim brojem i turskih i perzijskih rukopisa. U izvjesnom pogledu je jedinstvena ne samo zbog vrijednih prepisa starih rijetkih djela nego i zbog dobrog broja unikata ili autografa, kao i djela s izvjesnih područja s upotrebom narodnih jezika. Sadrži i djela koja su ili od autora ili od prepisivača sa područja Bosne i Hercegovine, a za neka sigurno znam da su unikati.